

Т.А. Кісель

канд. філал. навук, дац. каф. беларускай філалогіі
Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна
e-mail: kisel-ts@mail.ru

ВАРЫЯНТНАСЦЬ ЗАХОДНЕПАЛЕСКІХ НАМІНАЦЫЙ РАСЛІН

У артыкуле разглядаюцца розныя падыходы да вызначэння паняццяў варыянтнасці, сінаніміі і дублетнасці ў сучасным беларускім мовазнаўстве. З'ява варыянтнасці прааналізавана на прыкладзе заходнепалескіх намінацый раслін і выяўлены магчымыя прычыны яе ўзнікнення. У заходнепалескіх гаворках зафіксаваны фанетычныя, акцэнтныя, акцэнтна-фанематычныя, марфалагічныя, фанетыка-марфалагічныя і словаўтваральныя варыянты батанічных назваў, прыводзены шматлікія прыклады. Асаблівай прадуктыўнасцю сярод прааналізаваных адзінак вызначаецца фанетычная варыянтнасць.

Уступ

Лексіка-семантычныя з'явы, такія як сінанімія, дублетнасць, аманімія і варыянтнасць, адначаюцца ў розных тэматычных групах дыялектнай мовы. Характэрныя яны і для заходнепалескіх намінацый раслін. Асабліва шырока прадстаўлена з'ява варыянтнасці.

У беларускай лінгвістыцы да праблем размежавання з'яў варыянтнасці, сінаніміі і дублетнасці звярталіся Я. Абрамава [1], В. Красней [2], І. Шкраба [3], Т. Юхо [4, 5] і іншыя даследчыкі. Услед за В. Краснеем мы адрозніваем “тэрміны-сінонімы, якія характарызуюцца тым, што сваім унутраным зместам адлюстроўваюць розныя кваліфікацыйныя прыметы паняцця, напрыклад, *грань – сценка, зыход – вынік, уводзіны – уступ* і да т.п. Тэрміны-дублеты ў сваім паняццёвым змесце не маюць ніякіх сэнсавых адрозненняў, напрыклад, *асіміляцыя – прыпадабненне, бок – старана* і да т.п. Яны характарызуюцца тым, што суадносяцца з адным і тым жа навуковым паняццем, а ва ўзаемаадносінах паміж сабой не выражаюць ніякіх сэнсавых адценняў, г. зн. вызначаюцца гранічнай семантычнай раўназначнасцю. Абумоўлена гэта тым, што ў такіх полінайменных радах уласны і запазычаны тэрміны маюць аднолькавую ўнутраную матывіроўку” [2, с. 25–26].

Пад *варыянтнасцю* мы разумеем такую з'яву, калі для абазначэння аднаго і таго ж паняцця выкарыстоўваюцца розныя варыянты адной і той жа назвы: “Варыянтамі з'яўляюцца разнавіднасці таго самага тэрміна, якія адрозніваюцца паміж сабой фанетычнымі і словаўтваральнымі элементамі ці сродкамі выражэння граматычных значэнняў, але не маюць ніякіх семантычных адценняў і поўнасцю супадаюць сваім значэннем” [2, с. 27].

У заходнепалескай народнай батанічнай наменклатуры намі прааналізаваны больш, як 2100 заходнепалескіх адпаведнікаў да разнастайных раслін і зафіксаваны фанетычныя, акцэнтныя, акцэнтна-фанематычныя, марфалагічныя, фанетыка-марфалагічныя і словаўтваральныя варыянты.

У рабоце ставіцца на мэце прааналізаваць разнастайныя тыпы варыянтных назваў раслін у заходнепалескіх гаворках і выявіць магчымыя прычыны іх узнікнення.

Асноўныя тыпы варыянтнасці заходнепалескіх намінацый раслін

Найбольшую ў колькасных адносінах групу складаюць *фанетычныя* варыянты (відазмяненні гукавога саставу слова, адрозненні ў саставе фанем, не звязаныя з марфалагічнымі чаргаваннямі і парадыгматычнымі зменамі слова [6, с. 17]).

Фанетычныя варыянты могуць адрознівацца паміж сабой як галоснымі гукамі асновы ([a] / [э]: *ва́рус – вэ́рус, горчя́к – горчэ́к, каля́ндра – кале́ндра, ёта́лына – ётэ́лына, ладю́х – лэ́дях, лапэ́ха – лэпэ́ха*; [a] / [o]: *ба́льсан – ба́льсон, костэ́рава – косты́рова, авёс –*

овёс, адуванчык – одуванчык, наготкы – ноготкы, орабына – оробына, навутка – повутка, панавія – пановія; [i] / [э]: аргіня – аргэня, білые подснежнікі – бёлые подснежнікі, біроза – бероза, вінгеркі – венгеркі, звірабой – зверабой, [a] / [y]: жабурэнне – жабурэнне, крывавнэк – крэвувнэк, падарожнік – пудурожнік, парэчкі – пурэчкі; [a] / [ы]: хвошчанка – хвошчынка, варба – вырба, садун – сыдун, сачавыца – сачывыца, сваріпа – свыріпа; [ы] / [э]: бруснэці – брусныці, вульшына – вульшэна, вышня – вэшня, гарабына – гарабэна; [o] / [y]: багоннык – багуннык, бобовнык – бобувнык, коколь – кокуль, мороз – моруз, сосонка – сосунка, тройнык – труйнык, хвойка – хвуйка; так і зычнымі ([в], [в'] / [ў]: антоновка – антоноўка, крывавнік – крываўнік, ляскава – ляскаўка, овёс – оўёс; [л] / [л']: блэкут – блэкут, клэн – клен, ладюх – лядюх, лэпа – лёпа; [н] / [н']: дуванчыкі – дуванчыкі, кінскі шчавух – кіньскі шчавух, кмін – кмінь, нэзабудка – незабудка, полын – польнень люцэрна – люцэрня; [р] / [р']: грэчэчка – грэчечка, пірэі – пірей, сокор – сокорь, чэбрэць – чэбрець; [ц] / [ц']: горціца – горціця, кропэц – кропэць, мокрэц – мокрэць, мэтлыца – мэтлыця, пізніца – пізніця і інш.).

Сярод фанетычных варыянтаў дадзенай групы найбольшай прадуктыўнасцю вызначаюцца варыянтныя пары намінацый з чаргаваннямі [ы] / [э] – 90 выпадкаў, [o] / [y] – 51 выпадак, [a] / [o] – 51 выпадак, [a] / [э] – 33 выпадкі, [i] / [э] – 29 выпадкаў. Сярод фанетычных варыянтаў, якія адрозніваюцца паміж сабой зычнымі гукамі, найбольш пашыраны назвы з чаргаваннямі [в] / [ў] – 20 выпадкаў, а таксама з чаргаваннямі цвёрдых і мяккіх зычных: [ц] / [ц'] – 17 выпадкаў, [н] / [н'] – 14 выпадкаў, [л] / [л'] – 12 выпадкаў.

Прадуктыўнасцю вызначаецца і група фанетычных варыянтаў, якія адрозніваюцца паміж сабой галоснымі і зычнымі асновы: [б'і] / [бу]; [б'і] / [бы] / [бэ]: бобівнык – бобувнык, біб – быб, гарабіна – гарабына, лыбіда – лыбыда – лібэда; [в'і] / [вэ]; [в'э] / [вы]: ведмедына – выдмэдына, ліствэніца – ліствініця – лыствэньця; [з'э] / [зы]: бызэна – бызына; [н'а] / [ны]; [н'і] / [ны]: спорняк – спурнык, бабнік – бабнык, багоннік – багоннык, блішнік – блошнык; [с'і] / [сы]; [сы] / [с'э]: васілёк – васылёк, осіна – осына, сітнык – сытнык, сыдунка – седунка; [ф'і] / [фы]: журафіны – журафыны і інш.

Фанетычныя варыянты могуць адрознівацца і галоснымі ў канчатку: [a] / [э]: жабурэння – жабурэнне; [i] / [э]: буракі – бураке, вовчакі – вовчакэ, грушкі – грушкэ; [ы] / [э]: вовчкы – вовчкэ, гарбузы – гарбузэ, журахлэны – журахлэнэ, лахачы – лахачэ, сунцыцы – сунэцэ, чорныя ягоды – чорнэ ягодэ і інш.; або апошняй зычнай асновы і галоснай у канчатку: [к'і] / [кы]: братыкі – братыкы, буракі – буракы, воўчкі – воўчкы, гуркі – гуркы, гускі – гускы; [к'і] / [кэ]: браткі – браткэ, жыдыкі – жыдыкэ, одуванчыкі – одуванчыкэ; [ц'і] / [цэ]: сунэцэ – сунэці; [х'і] / [хы]: кіяхі – кыяхы; [ч'і] / [чы]: лохачі – лохачы, лухачі – лухачы.

Сярод назваў з чаргаваннямі ў канчатках найбольш пашыраны варыянты: [i] / [ы] – у 29 парах, [ы] / [э] – у 15 парах, [i] / [э] – у 10 парах.

Узнікненне фанетычных варыянтаў найчасцей звязана са з'явамі пратэзы: ужына – вужына, усына – вусына, усукá – вусукá, олёшына – голёшына, чарэт – учэрэт і пад. (прычым у якасці пратэтычных гукаў часцей выступаюць зычныя); эпентэзы: сырдыля – свырдыля, мята – мнята, дросён – дростён, коткы – котыкы, тэрн – тэрын і інш. (у якасці эпентэтычных часцей фіксуецца таксама зычныя гукі); асіміляцыі: бабка – бапка, жыжжа – жышка, жасмін – жасьмін і інш.; метатэзы: кропыва – прокыва, кропыва – прокыва, мыдвэдына – выдмэдына. Менш пашыраны з'явы аферэзіса: алыча – лыча, герань – ірань, глэснык – лэснык, осока – сока і дысіміляцыі: лататые – локатые.

Фанетычная варыянтнасць батанічных номенаў абумоўлена такімі асаблівасцямі заходнепалескіх гаворак, як оканне (лоза, осокор, подорожнык, сосонка і інш.), вымаўленне на месцы **Ѣ** пад націскам галоснага [i] (білы наліў, позімкі, хміль і інш.), цвёрдасць заднеязычных у спалучэннях *гы, кы, хы* (братыкы, кыяхы, лохыны, слыкы і інш.), цвёрдасць губных і пярэднеязычных перад этымалагічнымі *е, і* (быроза, гарабына, дывына, лыбыда і інш.), наяўнасць мяккіх этымалагічных шыпячых (горціця, лохачі, ожіна, чіріт і інш.), [p'] (окріп, різак, споріш, чырішня і інш.), [в] на месцы [ў], якое

адзначаецца ў літаратурнай мове (*моркóвник, слівкі, труска́вкы* і інш.), адсутнасць дзекання і цекання (*лотать, лю́тик, сморóдина, тютю́н* і інш.) і інш.

Акцэнталагічная неаднароднасць народна-дыялектнай лексікі садзейнічае ўзнікненню ў заходнепалескіх гаворках шматлікіх **акцэнтных** (*бра́ткі – браткі, ву́льха – вульха́, кірза – кірза́, коку́ль – кокуль, лі́лія – лілія́, лэпэ́ха – лэпэ́ха, плоску́ха – плоску́ха, сі́тнык – сітнык, соко́р – сокор*) і **акцэнтна-фанематычных** варыянтаў (*бобóк – бобык, голéшына – гольшы́на, жы́дкэ – жы́дыкэ, лота́ць – лата́ць, оле́шына – ольшы́на, плы́шнык – плэ́снях, пё́пенка – пі́пінка, сі́ляга – сыля́га, чорно́голов – чырну́голов, ярэ́й – еры́й*).

Акцэнтная варыянтнасць зафіксавана ў 45 групax заходнепалескіх найменняў, акцэнтна-фанематычная – у 21 групе.

Марфалагічная варыянтнасць назіраецца ў межах катэгорый роду (*лата́ть* м. – *латать* ж., *піон* м. – *піона* ж., *польнь* м. – *польнь* ж., *цыко́рый* м. – *цыкорья* ж., *ясэнь* м. – *ясэно* н.; *лата́цце* н. – *лата́цця* ж.) і ліку (*брусні́ка – брусні́кі, вы́дмэдына – вы́дмэдыны, вы́шня – вы́шні, гру́шка – гру́шкі, гу́ска – гу́скі, попы́ривка – попы́ривкэ, порэ́чка кра́сна – порэ́чкі кра́сныя, сліпа́к – сліпакы, слы́вка – язы́чок – язы́чкі*).

Фанетыка-марфалагічныя варыянты заходнепалескіх батанічных найменняў прадстаўлены наступнымі парамі: *ло́тас* м. – *лотась* ж., *лэ́пэх – лэ́пэха, мокрэ́ц – мокры́ца, подсо́лнух – пудсо́лнуха, чарэ́т – чаро́та* і інш.).

У групе складаных батанічных намінацый вылучаюцца назвы з варыянтнымі формамі прыметнікаў – поўнай і кароткай: *лы́ча жо́вта – лы́ча жо́ўтая, по́зьня капу́ста – по́зная капу́ста, сморóдина чо́рна – сморóдина чо́рная, чырво́ны бура́кы – чырво́ныя бура́кы*.

Сярод марфалагічных варыянтаў батанічных намінацый пераважаюць чаргаванні назоўнікаў адзіночнага / множнага ліку – 48 выпадкаў, варыянты назоўнікаў мужчынскага / жаночага роду – 33 выпадкі.

У групе фанетыка-марфалагічных варыянтаў колькасна вылучаюцца чаргаванні назоўнікаў мужчынскага / жаночага роду – 27 выпадкаў і варыянты назоўнікаў адзіночнага / множнага ліку – 10 выпадкаў.

Спрэчным застаецца пытанне адносна размежавання **словаўтваральных варыянтаў** слова і аднакаранёвых сінонімаў. Як лічыць І. Шкраба, “уся складанасць пытання абумоўлена тым, што словаўтваральныя варыянты знаходзяцца на мяжы паміж лексічнымі і граматычнымі з’явамі, правесці ж выразнае размежаванне граматычнай і лексічнай семантыкі вельмі няпроста, тым больш што словаўтваральныя марфемы ў большай ці меншай ступені захоўваюць рэшткі лексічнай самастойнасці. Вось чаму аднясенне падобных з’яў да той ці іншай класіфікацыйнай рубрыкі часам носіць суб’ектыўны характар” [3, с. 81.]. Пры гэтым некаторыя моваведы ўвогуле не вылучаюць словаўтваральную варыянтнасць [6, с. 17–18]. У агульналітаратурнай мове, сапраўды, цяжка размежаваць варыянты слова і аднакаранёвыя словы-сінонімы.

На думку В. Краснея, у межах батанічнай тэрміналагічнай лексікі існуюць аднакаранёвыя номены, якія адрозніваюцца паміж сабой асобнымі прыстаўкамі, суфіксамі, сродкамі выражэння граматычных значэнняў, але не маюць ніякіх семантычных адрозненняў, стылістычных і эмацыянальных адценняў, характарызуюцца аднолькавай спалучальнасцю з іншымі словамі, г.зн. поўнаасцю супадаюць сваім значэннем [2, с. 27]. Напрыклад, *бобóк – бобóвнык, гу́ска – гу́сочка, жа́бскэ мо́локо – жа́бчэ мо́локо* і г.д. Падобныя словы з’яўляюцца рознымі мадыфікацыямі адной і той жа лексемы (яны не парушаюць тоеснасці слова), г.зн. яго словаўтваральнымі варыянтамі. Т. Юхо словаўтваральнымі варыянтамі лічыць “аднакарэнныя словы-варыянты з тоесным ці блізкім лексічным значэннем, у якіх суфіксальныя элементы выконваюць ролю толькі гукавых дыферэнцыятараў слова” [4, с. 37]. Адзначым, што П. Сцяцко падобныя дэрываты, “якія поўнаасцю дубліруюць семантыку базавага слова і адрозніваюцца ад апошняга толькі структура”, адносіць да словаўтваральных дублетаў [7, с. 45].

Да словаўтваральных варыянтаў мы адносім аднакаранёвыя назвы, якія адрозніваюцца паміж сабой словаўтваральнымі элементамі, але не маюць ніякіх семантычных адценняў, характарызуюцца аднолькавай спалучальнасцю і поўнасцю супадаюць сваім значэннем: *барвінок – барвінэць, вовчакі – вовчуны, волоські горіх – волоськовы горіх, выдак – выдун, голубыцы – галубніцы ёла – ёлка, жыжунка – жыжуха, зайцоў шчавэй – зячы шчавух, Іванава кроў – Іванкава кроў, кобырняк – кобыльніох – кобыльнік, сіфка – сіянка, сльвкы – сльвочкы, шчавух – шчавэй, яла – ялка, яловец – ялоўнык*. У дадзенай групе словы ў парах адрозніваюцца ў асноўным суфіксамі (*выдак – выдун* і інш.) і рэдка – прыстаўкамі (*подорожнык – прыдорожнык, повітуха – прывітуха* і інш.).

Заклучэнне

Такім чынам, у складзе заходнепалескіх батанічных намінацый адзначаецца фанетычная, акцэнтная, акцэнтна-фанематычная, марфалагічная, фанетыка-марфалагічная і словаўтваральная варыянтнасць. Асаблівай прадуктыўнасцю пры гэтым вызначаецца фанетычная варыянтнасць. Значная колькасць варыянтаў выклікана вуснай формай бытавання дыялектнай мовы, уплывам рускай мовы і гаворак памежных тэрыторый. Калі для навуковай тэрміналогіі і наменклатуры з’ява варыянтнасці з’яўляецца непажаданай, то яе пашырэнне ў дыялектах гаворыць пра самабытнасць мовы кожнага рэгіёна і народнай мовы ўвогуле.

Заходнепалеская батанічная наменклатура – гэта арыгінальная і разнастайная група народнай лексікі. Комплекснае апісанне дадзеных найменняў можа садзейнічаць вырашэнню пытанняў фарміравання, упарадкавання і нармалізацыі сучаснай навуковай наменклатуры раслін.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Абрамова, Е. И. Паралельные синонимические ряды в русском и белорусском языках : дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Е. И. Абрамова. – Минск, 1990. – 203 с.
2. Красней, В. П. Аб сінонімах, дублетах і варыянтах у тэрміналогіі / В. П. Красней // Весн. Бел. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1995. – № 1. – С. 25–27.
3. Шкраба, І. Р. Варыянтнасць у сучаснай беларускай мове / І. Р. Шкраба. – Мінск : ТАА “Асар”, 2004. – 240 с.
4. Юхо, Т. І. Словаўтваральныя варыянты назоўнікаў, якія абазначаюць жывых істот (птушак, жывёл) у сучаснай беларускай літаратурнай мове / Т. І. Юхо // Беларуская лінгвістыка. – 1981. – Вып. 19. – С. 37–42.
5. Юхо, Т. И. Словообразовательные варианты имён существительных в современном белорусском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02. / Т. И. Юхо. – Минск, 1981. – 20 с.
6. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
7. Сцяцко, П. У. Субстантыўныя словаўтваральныя дублеты ў беларускай народна-дыялектнай мове / П. У. Сцяцко // Беларуская лінгвістыка. – 1978. – Вып. 12. – С. 45–53.

Kisel T.A. The variation of the West-Polesye Names of Plants

*In the article the various approaches to the definition of **variation**, synonymy and doubling concepts in modern belarusian linguistics are discussed. The phenomenon of **variance** using the example of the West-Polesye plant namen is analysed and possible causes of its genesis are revealed. Phonetic, accent, accent-phonemic, morphological, phonetic-morphological, and word-formative variations of botanical names in the West-Polesye dialects are recorded, numerous examples are given. Phonetic variation among the analyzed units is characterized by special productivity.*